

Bálint Péter

Szövegközti párbeszéd

a „vajúdó Európában”

(Fekete J. József: P.O.S.T – Szentkuthy Miklós és művei)

Előjáróban érdemes nyomban két dolgot megemlíteni Fekete J. József közeli múltban a Forum Kiadó gondozásában megjelent: *P.O.S.T Szentkuthy Miklós és művei* monográfiája kapcsán.

Az 1997 februárjában a pesti Francia Intézet által megrendezett, francia–magyar kétnyelvű Szentkuthy-konferencia után adott nagyköveti fogadáson, az író életművével foglalkozó fiatal kutatókat külön is köszöntő követi szónoklaton „felbuzdulva”, Konrád György azt a méltánytalan kérdést tette föl a jelenlétünkben: „no de hol vannak a fiatal Szentkuthy-kutatók?” Úgy vélem, az asztal másik oldalán ülők, a sokáig méltatlan jelzőkkel és felszínes ítéletekkel illetett Szentkuthy-mű faggatása révén, ki-ki a maga sajátos „olvasatát” elkészítve, Somlyó György fiatalabb szellemi társakat pártfogásába vevő válaszával is – hogy tudniillik „az asztal másik felén ülnek” – csattanósabb választ adtunk a Vas István-i bölcsességet és tapintatot mellőző kérdésre. Az elmúlt időben bizonyítottunk a Konrád-féle kételkedőknek; hiszen az akkor ott lévő „fiatalok” közül: előbb Rugási Gyula, majd e sorok szerzője, s most a zombori illetőségű Fekete J. József adta közre évtizedes kutató-elemző munkájának eredményét. Ideje volt? Kétséget kizáróan itt volt az ideje megjelentetni olyan kötetet, melyet szerzője teljes mértékben Szentkuthy életművének szánt, s hogy rövid időn belül mindjárt három ilyesfajta freskó is napvilágot látott, megeléknítették az érdeklődést. Ideje volt e kötetek publikálásának azért is, mert a Somlyó György, Határ Győző, Réz Pál és Domokos Mátyás írásait, irodalmi beszélgetéseit alig követte egy-két alkalmi töprengés az elmúlt időben, mintha kimertülni látszott volna a Szentkuthy irányába egyébként sem túlzottan heves érdeklődés. Kitartó, nem csekély áldozatot követelő életmű-faggatásunk eredménye, súlya, sőt talán még haszna is, igazából a kánont gyártó irodalmárok ítélezésével vagy restségével összevetve mérhető.

Noha bármilyen meglepő is, akad olyan mostanában megjelent irodalomtörténeti kötet, melyben még a neve sem szerepel Szentkuthynak, míg másokban mindössze néhány szóval is elintézhetőnek vélik életművét, melyet a francia sikere nyomán egyes kritikusi Pessoaéhoz, Borgheséhez, Nabokovéhoz hasonlítanak, és hozzájuk mérten ünneplik minden egyes idegen nyelven megjelenő művét. Ám tényként említhető, hogy éppen a Konrád által hiányolt, harmincas-negyvenes éveiben járó fiatalabb irodalmár nemzedék, s mellettük az egyetemisták, gimnazisták forgatják lelkesülten vaskos köteteit, mármint a fiatalok azon része, amelyik még hajlandó bármilyen irodalmat is olvasni. Eközben, paradox, s egyben érthető módon, az idősebbek már csak önnön szobruk faragásával vannak elfoglalva. Azt viszont elégedetten állapíthatjuk meg, hogy az ítések és irodalmárok olykor érthetetlen irodalomcsontkítása, máskor szándékos hallgatása ellenére sem következett be Szentkuthy halálával a szokásos, egy-két évtizedig tartó „purgatóriumi létre” való ítélet. Némi frivolitással állíthatjuk, hogy Szentkuthy él, elevenebben hat és sugároz, mint valaha, szenvedélyesen „ír és publikál” (az évek óta folyamatosan megjelenő posztumusz kötetet alapvetően rendezték át az életművet és megítélését), provokálja a kortársakat és bírákat. Sokan és sokféle alapállásból írtak életművéről, amely szokatlan és nehezen elsajátítható volta miatt nem feltétlenül számít a „művelt olvasóközönység”, vagyis a műveltséggel és érzékenységgel alig is rendelkező olvasók táborára.

A másik dolog, ami alaposabb megfontolást érdemel, hogy a déli határhoz közeli Zomborban, a kegyetlen etnikai mélysárlások és népiirtások, a védtelen civilekkel történő erőszakoskodások idején, ki tudja milyen belső készletességnek és életmentő gondolatnak engedve (talán éppen a józan ítéltéképességének és erkölcsi integritásának megőrzése érdekében), egy „fiatalember” úgy döntött, hogy a Szentkuthy-életmű tanulmányozásának szenteli napjait. Ez az áldozathozatal, énodaszánás tagadhatatlanul egyfajta sorsvállalás és sorsbeteljesítés is a részéről; úgyhogy bátran mondhatjuk:

Fekete J. József szándéka és sorsa egy bizonyos szempontból egybe- és összenőtt az általa kutatni, értelmezni és „rekonstruálni” vágyott Szentkuthy-életművel. Ez a korábbi törekvéseket is összegző olvasat (Fekete sokáig „*olvasat*” címen adta közre évtizedes vizsgálódásai és töprengései lenyomatait vékony kötetekben) a Szentkuthy által is sokat emlegetett létezés egészen való töprengés méltóságát, a szenvedélyes létanalízis és írás eltántoríthatatlanságát tükrözi. Ne feledjük, ez a fajta „halálmegvetés” és egy másik ember művéhez való létodaszánás még egy egyetemi könyvtárban kutató, vagy otthonában szellemi tornamutatót végző irodalmár részéről sem olyan egyértelmű, nemhogy egy háborús körülmények között mindennapi túlélésért küzdő fiatalembernek. Nem véletlen, hogy a lét peremén egzisztáló, magyar állampolgárságától egy miniszteri tollvonással oly fájdalmasan megfosztott író, az oly sok nyomorúságon és megaláztatáson átesett Fekete J. József, a számos aspektusból görccső alá vett Szentkuthy művéből a *szigetet* emeli ki, mivel saját szorongatott és szorongásoktól terhes életében is egyfajta szigetet: bejárásra való és belakásra érdemes szigetet jelentett és jelent ma is Szentkuthy életműve.

Azt, hogy Fekete J. József vérbeli irodalmár, más szóval nagy könyvfaló, aki számára az egyik olvasmányélmény rögtön kapcsolódási pontot teremt egy másik, esetleg korábban olvasott művel, mi sem bizonyítja jobban, minthogy a Szentkuthy-féle „szigetet” a Füzi László által teremtett „lakatlan szigethez”: a meditáció önmagába fordulásának sajátosan metaforikus helyéhez iparkodik társítani. E szándékát azzal igazolja, hogy a Füzi László emlegette „új és személyes kapcsolat” aspektusából kívánja értelmezni a külföldön, kiváltképpen francia földön méltó elismerést szerzett író. Ezt a fajta szigetertelmezését a magunk részéről megtoldhatjuk egy harmadikkal, nevezetesen a Kosztolányiéval, aki az *Elsüllyedt Európa* kötetében írja az 1927-es londoni levelek egyikében: „a sziget a földtani alakulatok közül a magányos, a különc, a társtalan lény, aki nem szorul másra. Mindenne rányomja bélyegét. Önálló életet él, akár az eleven szervezet”. Talán azért sem haszontalan e hivatkozás, mert fényében pontosabban érthető, miért is írta egykoron Radnóti azt Szentkuthyról, hogy „különc”, akiről persze bátran elmondható, hogy társtalanságában is az európai hagyományhoz organikusan kötődő lény. (Nem ártana a két világháború közti írónemzedékek igényességével és műveltségével olvasni: együtt és kölcsönhatásában az európai és magyar irodalmat, hogy az unalomig ismételt Proust és Joyce párhuzam helyett valódi fegyvertársait és szellemi testvéreit megmutassuk. Erre inti Fekete is olvasóit; e törekvésben a fiatalabb kutatónemzedék nem kevés aktivitást mutatott.)

Az első világháborút követő kontinentális válsággal (azon belül is az évezredek integritását veszített magyarság tragédiájával) szembesülő Kosztolányi józanító műve más szempontból is párhuzamot kínál számunkra. A közeli s távoli európai múltat, hagyományt, műveltséget és művészetet faggató Kosztolányi az *Elsüllyedt Európáról* ír helyzetjelentéseket és levelezőlapokat; a lírikus múltidézéssel és a jelenvalóság tragédiájának érzékelésével mintegy párhuzamba állíthatóan Szentkuthy az orosz megszállást követően a magyarság előtt *Bezárult Európa* kötetében nyomasztó, torokszorongató, szívbénító képet fest a távlatlan és démoni létezésről. Nem kell hozzá különösebb jóstehetség részéről, hogy kimondjam, ez a sokáig kéziratban porosodó, nem is oly rég napvilágot látott mű, pontos helyzetjelentése és mitikussá növesztett korfestése okán, még sokáig agyonhallgatott, mellőzött kötete lesz az irodalmunknak. Ha majd az Annales-iskola honi hívei komolyan veszik hivatásukat, észreveszik mily sok, hiteles adalékkal szolgál e kötet a moszkovita diktatúra, a háborút követő és Márai által naplójában is fölemlített „zsidó bosszú”, a kitelepítésekkel és listázásokkal megfélemlített egzisztenciális és lélektani hatásáról. Aligha akad olyan faggatója és értelmezője Szentkuthynak, ennek a „világegészen” gondolkozó és naplójában kitéjesedő írónak, aki maga is beemel idegen szövegeket saját szövegszöveibe, citátumokat magyarul Karl Barth-i rajongással és alaposággal, aki ne esne bele abba az ördögi csapdába, melyet a naplószerű szöveg írása közben állított neki az író, s amely arra kényszerít mindenkit, hogy eleve kommentálja és magyarázza a lét-és kormomentárokat.

Fekete vérbeli irodalmár és könyvfaló voltát az is igazolja persze, hogy egyszerre olvassa a szemlélődése alanyául és tárgyául választott Szentkuthy-művet, az író által évtizedeken át olvasott impozáns mennyiségű opusokat, a róla írott kritikákat és bírálatokat, s magát a világirodalmat. Végül ezen „olvasatok” egymásba hatolnak, kiegészítik és korrigálják egymást, perelnek egymással, és a másokhoz való viszonyukban igyekeznek meghatározni önmagukat, kiindulási és összehasonlítási pontként kristályosodnak ki. Olyasfajta alkotók esetében, mint Szentkuthy is, nem egykönnyen lehet kikerülni a vonzás- és búvköréből; az azonosulni vágyás egyben azt a sóvárgást is felfokozza, hogy az ember szellemileg is kövesse választott mesterét, mind olvasmányélményei, mind gondolatszövevei, mind pedig az írás gyötrelmeiről tanúskodó vallomás-

tételei során. Ezért is válik szinte lehetetlenné az íróval és művével szembeni távolságeremtés és -tartás, ezért okoz gondot a nyelvi ficamokra, gyakori képzavarokra, elviselhetetlen stílusalanságokra történő rámutatás. Ennek ellenkezőjére a Szabó Ede vagy Klaniczay Tibor kritikája mutat példát, bármennyire szeretnénk bírálatukat azzal a megjegyzéssel tompítani, hogy a tudós főlk szőrészálhasogatása, rigorózussága, „szakbarbársága” hatja át szavaikat, illik megfontolni elmarasztalásuk okát és jogosságát. (Mily elevenen emlékezett Szentkuthy – fél évszázad múltán is! – a Maupassant-kötetért kapott lesújtó bírálatra, melyet franciás műveltségű mesterem írt le lektori jelentésében az ilyesfajta stílusalanságok miatt: „őfelsége spinéje.”) Ezt a belső vívódást növeszti az a tény is, hogy a mindegyre delejező és citálnivaló gondolatok magukhoz vonzzák az olvasó figyelmét, és folyton újraértelmezésre kínálják magukat: ebben az értelemben van igaz a kommentár természetéről és lényegéről ironikusan beszélő Montaigne-nek, akit Fekete J. József egyik recenzense is idéz, oly sok mindenkivel egyetemben.

Ez a Szentkuthyval való együtt olvasás és örökös kommentálni akarás tagadhatatlanul kényszerpályára is állíthatja a bírálót. A szüntelenül másféle szempontból történő olvasás, vagy a sokféleképpen másként történő megközelítés egyre inkább csak mint vágyott lehetőség marad meg számára, mivel végzetesen Szentkuthy optikájából látja a valóságot, amelyről bajosan volna megmondható, hogy milyen mértékben valóság, fikció vagy kommentár, s mily mértékben gerjeszti egyike a másikát, hogy a Szentkuthy szája íze szerint való „egészt” alkossanak. Miként az is tagadhatatlan tény, hogy a mester műhelyében forgolódás; a beavatottak közé tartozás tudata; a „Szentkuthy-színház” valamelyik epizódjában vagy szerepében való részvétel: mondjuk a marionettek ránkagyóztatásának bölcsész bírájaként; az életmű nehezen megfejthető részleteiben megbúvó Szentkuthyval való folyamatos összekacsintás és együtt rejtekezés; a kolostori magányban történő közös imádkozás és mondén nőkről álomkergetés kárpótolja a kényszerpályára futott vagy onnan sajátos olvasatait közreadó bírálót. Valljuk meg, van olyan életmű, amelyért hajlandók vagyunk efféle „másodhegedűs” szerepet és áldozatot vállalni; van olyan író, akinek vonzásában nem érezzük áldozatvállalásunkat tehernek, s nem ózdkodunk a szüntelen átalakulástól és nyomon követéstől; s persze akadnak olyanok is, amelyekért és akikért nem hozunk efféle áldozatot.

Fekete J. József szemmel láthatóan örömet leli a Szentkuthy-mű önfelelt olvasásában. A vas-kos, s megannyi megválaszolásra váró kérdést és irodalomelméleti kételyt felvető életmű ugyanis nemcsak esztétikai értelemben varázsolja egy másik világba, de a „hivatásos olvasó” szembesülve a napi fenyegetettséggel, létveszéllyel, rongált nyelvvel, egyszeriben észreveszi, hogy az irodalmi mű egy másik hazává, egy másik otthonná, egy élhető és élvezhető világgá válik, akár földönfutó ember számára a mesevilág. Szentkuthy, szembesülve megannyi történelmi és szociális válsággal, valamely társadalmi réteg számára mindig végzetes következményekkel járó forradalommal, maga is az irodalom fiktív világába menekült. Könyvtárszobájában létrehozta a saját Nakonxipánját, ahol kedvére alkothatta meg a mitikus színtereket, a rituális színjátszás szabályait, a szövegekönyveket és dramaturgiákat, a paravánokat és szereplőket, maga lehetett a rendező és sűgő, világosító és jegyzető, amire oly szenvedélyesen vágyott egy Bulgakov. A roncsolt létre megfelelő választ keresve, az emberi lélek és jellem területén szinte semmiféle változást nem hozó történelem és mitológia tanulmányozásában, a sent és profán szövegek magyarázásában és belsővé tételében, a naplóírás és regényes életrajzok szövegei közti kiteljesedésben véli megtalálhatónak saját tevékenysége értelmét Szentkuthy, s azokat a sorssal szembesítő, maszkokat lerántó kérdéseket teszi föl, melyeket ki-ki magának szokott föltenni, a túlélés vagy üdvösség érdekében. E törekvések azt a benyomást erősítik a faggatójában, hogy nem véletlenül ragaszkodik Szentkuthy a 18. századhoz, amikor is az alkotó személyiség, az egyszerre filozofikus és költői, matematikus és botanikus, nyelvész és historikus alkat, mint egy Goethe vagy Csokonai, egyszerre tudhatta magát egységesnek, teremtőnek, forradalmárnak, európainak és magyarnak, vagyis a különböző énmeghatározások és énjátékok egyáltalán nem tűntek kérdésnek és ellentmondásosnak. Szembesülve a helyre- és visszahozhatatlannal, Szentkuthy az irónia és maró öngúny, a bohócjáték és az abszurd tér- és időbeli kiterjesztésével menti meg magát a korszerűtlenség vádjától. De hogy mily menthetetlenül írói alkat, mi sem bizonyítja jobban, minthogy romantikus történehalmozások és végeláthatatlan meseszövegek, rituális szerepjátékok és cellában fogant fohászokodások, powysi növényi létről szóló mitológiateremtés és Németh László-i mindent habzsolás határozzák meg alapállását, mely könyörtelenül a Hamvas által is tudatosított és ostorozott európai végzetet: a műteremtést és mű általi üdvözülési vágyat tükrözi. Fekete kimerítően veszi sorra ennek az írói alapállásnak és műteremtő szándéknak megannyi változatát, naplóbéli lenyomatát, ezért is mondhatjuk elemzői felfogásáról azt, hogy inkább le- és körülíró, semmint nyakon ragadni és meghatározni vágyó lenne.

Szentkuthynál, miként az egyik kedvelt és sokat tanulmányozott írója, Goethe állítja, nem az utazás végcélja, nem a kitűzött állomásra történő megérkezés, sokkal inkább maga az úton levés, az állandó én- és világfölfedezés a fontos. Épp ebben az értelemben mondhatjuk, hogy Fekete J. József olvasatában sem a műfaji, a regénypoétikai sajátosságokra való rátalálás, sem azok megnevezése és összevetése, kimerítése és átalakítása a fontos, hanem a folyamatos szövegelemzés, kitarító téma-boncolgatás válik központi feladattá, no és persze a kitarító párbeszéd létesítése az éppen időszerű Szentkuthy-féle énváltozattal. Fekete a maga terjedelmes olvasatát, mely az elmúlt másfél évtizedben számtalanszor, és nem is akármilyen mértékben, átalakult, nem kívánja sem befejezettek tekinteni (nem csodálkoznék, ha bizonyos idő elteltével újabb Szentkuthy-átíratra jelenne meg), sem pedig a monográfia akadémikus szabályai szerint felépíteni. Meglehet, sokan a szemére is vetik majd a szemlélete alanyává és tárgyává tett Szentkuthy életéről való pletykálgatóást, amely a portréfestésnél valamivel többet is szolgál, mivel bizonyos mértékben a korfestés eszköze is. (Az önéletrajzi elemek az öregedő, és öregségére sikeressé is lett író esetében egyre inkább háttérbe szorulnak, mintha akkorra élet és mű eggyé vált volna, ahogy Szentkuthy maga szerette ezt hangoztatni, noha legalább anyyi legenda és mítosz lengte körül Miklóst az élete végén, mint korábban.) Meglehet, hogy néhányan számon kérik rajta, hogy különösebben heves szóasszók megvívása nélkül emeli corpusába a korábbi elemzők, kritikusok egyes tételeit, máig helytálló vagy éppen avítottá vált megállapításait, ahelyett, hogy markánsabb és kritikusabb hangvételt ütött volna meg az íróval és életművével szemben. Az is meglehet, hogy a de- és rekonstrukciók korában megfeddik túlságos személyességéért, szubjektív olvasatáért, amelynek tagadhatatlan előnyeit több recenzense is méltatta (Sándor Zoltántól Sáfrány Attiláig), némileg tompítva a feddés súlyosságát. Mert bármennyire is igaz Fekete J. József egyik megértő bírójának megjegyzése, hogy minden olvasó egy másik mű „(de)konstruktor”, az is igaz, hogy a Szentkuthy-mű sajátos vonásait érdemes volna ütköztetni más „dekonstruktorok”, másfajta indíttatású irodalomelmélettel foglalkozó irodalmárok szempontjaival, hogy az összevetés, a másként olvasás révén kézzelfoghatóvá tegyük a mű sokszínűségét, s azt a hiányt, mely a mű recepcióját illetően jól kitapintható. A napló és naplóregény, az önéletrajz és a regényes önéletrajz, az intertextualitás és a szerzőség problémáit vizsgálva is számos kérdést vehetünk föl az életművel kapcsolatban, amely nem egykönnyen adja meg magát faggatójának.

Fekete J. József láthatóan egyetlen szerelőszőnyegyet feszít ki maga és az életmű közé, melyen az oda-vissza való közlekedést, szellemi ténykedést végzi. Ez a szerelőszőnyeg biztosítja, hogy az elkészült vagy torzóban maradt (s csak később re-konstruált, re-tudást), az író áldásával megjelentetett vagy a hagyaték gondozója: Tompa Mária által és az ő szemszögéből helyreállított szöveggként közreadott művek valóságos vagy feltételezett időrendi sorrendjében haladjon előre az életműben. Függetlenül attól, hogy a kommentáríró maga és oly sok más Szentkuthy-értelmező hogyan csoportosítja: műfaji, tematikai, stilisztikai, rituális színpad-dramaturgiai szempontokat figyelembe véve e szövevényesen bonyolult életművet. A szerzőnek szíve joga eldönteni, hogy miféle vezérfonalat választ kommentárja folyamatosságának biztosításához, ami nem feltétlenül jelent egységességet és következetességet is. Amilyen összetett és sokféle maga a görcső alá vonni kívánt életmű, éppoly sokféle megközelítési és értelmezési lehetőséget is teremt; nem véletlen a Szentkuthy-recepció némi zavaros és irigylésre méltó bősége, ellentmondásossága és határozottan elfoglalt jellege.

Fekete hosszasan elidőzik a *Prae* irodalomtörténeti kuriozitásánál és jelentőségénél, a szerzői intencionáltság tudatosságánál és következetességénél, a napló és regény szükségszerűen fragmentális jellegénél, az írói műhelyfogások sokszínűségének bemutatásánál, s e máig is nehezen emészthető művet követő „torzók” keletkezésének és korai halálának vizsgálatánál. Látnunk kell, hogy éppoly indokolt és lehetséges a *Prae*-ből levezetni mindazt, ami *azután* következik, mint ahogy a *Szent Orpheusz Breviáriumból* visszatekinteni az életművet teremtő *előzményekre*: a leit-motívumokra és történet-csirákra, álarcokra és mitikus proto-hősökre, amelyek igazolják vagy sem az életmű váratlan kanyarait, és végül is végsővé váló megoldásait. Fekete J. József az előbbi választás híve, jömagam az utóbbi kiindulási pontot választottam; meglehet mindkét megközelítés hiányos és „elfogult”, részrehajló az életmű többi művének vagy torzójának rovására, de éppen megfelelők arra, hogy valaki más felhasználja őket a maga olvasatának kiindulási pontjaként, vitaindító anyagaként, szeglet- vagy botrányköveként. Ami fontos, hogy a Szentkuthy által használt metafora szerinti „*vajúdó Európában*” ne veszítsük el reményünket a párbeszéd létesítésének és fenntarthatóságának lehetőségében, ne hagyjuk, hogy a politikai vagy reklámlözüngök befolyásolják olvasatainkat és kommentárjainkat.

(Forum, 2005)